Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 168 (15388) ◆ 1994 чылдың октябрь 18, вторник ◆ Ат салган шагы 21.45. Садар өртээ 200 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНДА

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 110 чүүлүнге дүүштүр октябрь 21 — Тыва Республиканың Конституция хүнү Тыва Республиканың күрүне байырлалы болуп турар, ынчангаш ол хүннү чыл бүрүде дыштаныр хүн кылдыр доктаатканын Тыва Республиканың Дээди Хуралы тайылбырлаан.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Дээди Хуралда

ҮШКҮ ПЛЕНАРЛЫГ ХУРАЛГА

Эрткен неделяда Дээди Хуралдың ийиги сессиязының үшкү пленарлыг хуралы болган. Аңаа «Күш-культура болгаш спорт дугайында» ТР-ниң Хоойлузун ийи-үш удаа сайгарганының түңнелинде ону чүгле баштайгы номчулгазындан хүлээп алган.

«Адвокатура дугайында» ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелин сайгарарын соңгаарлаткан, чүге дээрге бо талазы-биле эң-не сонуургалдыг болур ужурлуг улус — республиканың адвокаттар коллегиязындан төлээлер сессияга келбейн барган.

«Тыва Республиканың Конституциязын күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында» хоойлуга эдилгелер киирериниң дугайында ТР-ниң хоойлузун сессияга хүлээп алган. Ол айтырыг талазы-биле дыңнадыгны юстиция сайыды С. С. Кужугет кылган.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Дээди судтуң даргазы А. Д. Ховалыг санал бергеш, эдилгелерни киирбес арга чок, чүге дээрге бо хүнде 18 судья чедишпейн турар деп чугаалаан. Хамык ужур — бистиң Конституциявыста судьяларны соңгуур деп бижээн. Ооң аңгыда «Судьяларны соңгуурунуң дугайында» хоойлу амдаа ажылдап кылдынмаан. Ынчангаш бо бүгү айтырыгларны аайлап, таарыштырып алгыже чедир мооң мурнунда турган чурумну хевээр арттырар деп дугуржулганы депутаттар кылган.

Ол ёзугаар «Тыва Республиканың Конституциязын күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга эдилгени — үшкү эгениң беш дугаар пунктузун чаа сөзүглелдиг кылдыр киирген. Ол эдилге ам мындыг: «Тыва Республикада суд тургузуушкунунуң айтырыгларын таарыштырып алгыже чедир үеде кожуун болгаш хоорай судтарының судьяларын ТР-ниң Президентизиниң чөпшээрели-биле ТР-ниң Дээди Хуралы томуйлаар. «Судьяларны өске албан-дужаалче азы өске судче шилчидерин ТР-ниң Дээди Хуралы чорудар». Ук эдилгени киирер дугайында хоойлу хүлээп алдынган.

Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң адынга ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың «ТР-ниң Конституция судунуң судьяларын соңгуур дугайында» бо чылдың сентябрь 29-та Дээди Хуралдың үндүрген доктаалын солуурун дилээн чагаазын депутаттар сайгарып чугаалашкан. Президент КС-тиң судьяларын соңгуур акша-төгерик чогун чагаазында айыткан.

ДХ-ниң үстүнде адаттынган доктаалын ёзугаар бо чылдың ноябрь 25-те КС-тиң судьяларын соңгууру көрдүнген турган. Ынчалза-даа Президентиниң чагаазын сайгарып чугаалашкаш, ук соңгулданы соңгаарладып, 1995 чылдың январь 25-те ону чорударын депутаттар саналдап турарлар. Чүге дээрге Конституция суду херек, ооң судьяларын соңгуур деп Конституцияда бижип алгаш, ону канчап үрегдээрил деп айтырыгны депутаттар салып турар. Бо талазы-биле ДХ доктаал хүлээп алгаш, ону ТР-ниң Президентизинче болгаш Чазаанче дугуржуп көөрү-биле чоруткан.

«Демократтыг реформалар шимчээшкининиң евразия ниитилежилгезиниң кол угланыышкынының төлевилелиниң дугайында» Дээди Хурал доктаалды хүлээп алган.

«Россия моол кызыгаарының тыва участогунда байдал дугайында» парламент дыңнашкыннарын ноябрь айның ийиги чартыында эрттирер деп шиитпирни депутаттар хүлээп алган.

Ниитизи-биле эрткен неделяда тыва парламентиниң ажылы ындыг болган. Бо хүннерде депутаттарның төлээлери Турция Республикада түрк чоннарның делегей Конгрезинге киржири-биле чорупкан.

(Бистиң корр).

Хүннүң кол айтырыы

ХАР АДААНЧЕ КИИРБЕС ДЭЭШ

Республиканың ажыл-агыйларында күскү дүжүт ажаалдазы бо хүннерде түлүктеп турар. Ылаңгыя Бии-Хемде, Каа-Хемде болгаш республиканың эң тараалаң чери — Таңдыда эң чугула айтырыг — дүжүттү харга бастырбайн, кыска үеде ажаап алыры болуп турар. А бир чамдык черлерниң тараажылары боттарының өстүрүп алган дүжүдүн ажаап дооскаш, өске черлерге дузалажыры-биле чоруп турары өөрүнчүг. Чижээлээрге, Улуг-Хем кожууннуң ажыл-агыйлары бо хүннерде ажаалданы барык шупту дооскан. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтан 6 комбайн, «Ийи-Тал» совхозтан база механизаторлар Таңдыда чеде берген.

Күскү дүжүт ажаалдазының үезинде эң бергедеп турар черлерже механизаторлар болгаш техника чорудары дээрге-ле амыдыралдың чайлаш чок негелдези апарган дээр болза частырыг чок. Ындыг чижектер мооң мурнунда-даа үелерде тургулаан болгай. Ынчанмас арга чок — берге нарын үеде чегдинип, дилеп турган тарып, өстүрүп алган тараавысты харга бастырып, ооң чүнү-даа албайн баар болзувусса, чүнү канчаар бис, ооң чарыгдалдарын биске кым эгидип бээрил, чоппу кым чемгерерил дээн ышкаш шыңгыы айтырыглар туруп кээр дээрзи билдингир.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Чазактың өске-даа удуртукчулары бо чылдың сөөлгү үш айларында кедергей чай чок ажылдаанын билир бис. Ылаңгыя Ак-Довурак хоорайның болгаш Чаа-Хөлдүң чылыдылга төптерин ажыглалга киирер дээш чеже акша-төгерик чарыглаваан, чеже-чеже улуг хоорайлар, заводтар-биле харылзаа тутпаан дээрил, акша-төгерик дилээр дээш чеже удаа Москваже киргенил ээш, оон-даа өске.

Ооң соонда арай деп тарып алган тараавысты болгаш ногаавысты ийи-үш удаа дүшкен долу кайы хире үреп кагжык! Ылаңгыя Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожууннарның ажыл-агыйларынга, чурттакчылыг черлеринге улуг когаралдарны чедирген.

Ооң соонда үргүлчүлелдиг болган чаъстаашкыннар түңнелинде үш удаа улуг үер болгаш, кедергей улуг когаралды болдурганын сагынмас арга чок.

Ындыг-даа болза Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа бо бүгү чүүлдерни ажып эртер дээш улуг хемчеглерни ап келгениниң түңнелинде республикада ниити социал-политиктиг байдал мурнундагы дег хевээр арткан: чон ажыл-агыйын уламчылап, кыштаглаашкынга амдаа белеткенип, ажы-төлүн өөредип, тайбың амыдыралын уламчылавышаан. Мооң мурнунда ийи-үш чыл бурунгаар Тываны кедергей бактап, харын-даа националисчи республика деп санап турган солуннар болгаш сеткүүлдерниң ыды читкен. Харын мырыңай Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң чорааның соонда Тыва дугайында чөңгээлиг чүүлдер бижиир солуннар ам чок болган болгаш Россияның иштинде Тыва Республика эң чогумчалыг черлерниң бирээзинге санадып турарынга бистер чоргаарланыр ужурлуг бис. Бир талазында ону улам быжыглаар, сайзыраңгайжыдар апаар.

Республиканың мурнунда бо хүннерде бисти эң дүвүредип турар чүүл — дүжүттү дүрген ажаап алыры!

Сентябрь 15-те Президент Ш. Д. Ооржак Таңды кожууннуң ажыл-агыйларынга чедип, дүжүт ажаалдазының байдалы-биле таныжып, ажыл-агыйларның удуртукчулары, механизаторлар-биле чугаалажып, күскү кампанияны дүрген доозар талазы-биле бодунуң саналдарын киирген.

Эрткен неделяда Таңды кожууннуң девискээринге чаъс холумактыг хар чагган түңнелинде чамдык черлерниң тараазы хар адаанче кирген. Бо талазы-биле «Революцияның чалбыыжы» совхозта байдал элээн дүвүренчиг туруп турар. Эрткен айның үргүлчүлелдиг чаъстаашкынының ужурундан тараажылар ажаалдаже дыка орайтап үнген болгаш бо хүннерге чедир 1800 гектар черниң тараа культураларын ажаап алган. 2000 гектар черде көк-тарааны чыттыр кестирген болгаш 5000 гектар черде тарааның чамдыызы хар адаанче кирген.

Совхозтуң ийи бригадазынга немештир мал чеми белеткеп турган база бир бригаданы тараа кезилдезинче хаара туткан-даа болза, хар адаанче кирген тарааны ажаап алырында улуг бергедээшкиннер болуп турарын ажыл-агыйның директору Иван Васильевич Чучев Президентиге улуг дүвүрел-биле илеткээн. Ындыг-даа болза тараажыларның сагыш-сеткили ундараваан болгаш дүн-хүн чок ажылдап турарлар.

—Бир эвес бо кааң хүннер оода-ла он хире хонук үргүлчүлээр болза, дүжүт ажаалдазын октябрь 22-25 үезинде доозуптарының аргалары бисте бар — деп, сураглыг тараажы, бригадир Николай Николаевич Ефимов чугаалаан.

Кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Т. А. Хундановтуң тайылбырлап турары-биле алырга, дүжүттүң ортумак хемчээли бир гектардан 11 центнер болуп турар. Ооң-биле кады чамдык черлерде ортумаа-биле 20, харын 30 чедип турары өөрүнчүг. «Шаңган», «Межегей» ажыл-агыйлар ажаалданы бо хүннерде доозуп турар. А «Россия» совхоз 5400 гектардан ажааган, арткан 3300 ажыг гектарда ажаалданы уламчылап турар. Ындыг-даа болза ында комбайннар саны чедишпейн турар. Ынчангаш өске черлерден келген техника аймаан олче углап турары-даа чөп.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң 1000 гектарда эки үнген кызыл-тазын өл хар базып алган. Ынчангаш ону канчаар ажаап алырының талазы-биле кожууннуң ажыл-агыйның специалистери, Президент шөлдерни эргип, тарааның шынар-байдалын өөренип көрүп тургаш аразында сүмележкеннер. Таңдыжылар мооң мурнунда база ындыг чүүлдерге таваржып турган болгаш ооң аргаларын барымдаалап тургаш дүжүттү ажаап алырының хемчеглерин тып турарын айтып, чугаалааннар. Бо талазы-биле Президент бодунуң саналын киирип тура, Улуг-Хемде «Арыг-Бажы» совхозтуң механизаторларының болгаш ылаңгыя Чаа-Хөлде Шанчының тараажыларының тускай аргаларын ажыглаарын сүмелээн. Хар адаанче кирген чаагай дүжүттү чидирип болбазының дугайында катап-катап ол сагындырып, дүжүт ажаалдазында ажылдап турар кижилерниң чурттаар орап-савазынче, аъш-чеминче, кывар-чаар чүүлдер, техника-биле үзүктел чок хандырарынче улуг кичээнгейни углапдырарын чагаан.

Иван Степанович Кудрявцевтиң удуртканы бригаданың тараажылары чамдык шөлдер харга бастырган-даа болза, кедергей кызымак ажылдап турар болдулар. Бригада төвүнде тускай дериг-херекселдер, токарь станогу, кран, каңнаар аппараттар болгаш өске-даа чүүлдер шупту ажылдап турар. Кандыг бир үрелиишкин болу бээр болза суурже-даа барбас, шуптузун шөлге удур кылып ап турар. Ол чорук ажыл шагын, кывар-чаар чүүлдерни камнап алырынга, дүжүттү үе-шаанда чидириг чокка ажаап алырынга улуг дөмек болуп турар дээрзи чугаажок. А шөлден ажааган тарааны төп шаңче «Кировец» маркалыг тракторлар-биле сөөртүп турар. Бир трактор ийи улуг кожуг-биле чаңгыс чорууртга ооң чарыгдалы элээн каш автомашиналарның чарыгдалындан харын-даа эвээш болуп турар. Ол дээрге база-ла камналга болгай. Оон ыңай, Кудрявцевтиң бригадазы өске дузалакчылар алырынга хөңнү чок улус болду. Ынчапмайн канчаар, өстүрүп алган дүжүдүн боду ажаагаш, акшаланың боду алырга сонуургал улуг болбайн канчаар. Бир талазында ол дыка чөптүг. Ынчангаш олар амдаа 5 комбайнны өске черден немеп бээр дээрге хөңнү чок болуп турар чылдагааны ол. Ийнде, ажаалданың шынарынче бригада кежигүннери дыка сагыш салып турар болду.

Бо чазын Президент Ш. Д. Ооржак ол шөлдерге чоруп тургаш «Россия» совхозтуң бригада төвүн сонуургап көрген. Ынчан бригада төвү-даа дээр арга чок демир-дес, бок долган, орук-чирик чок, шаңы шуут сандаргай чер болган. Ооң кадында техника аймаа хөй кезии үрелик, ажылы дыка суларгай турган. Акша-төгерикти аңгылааш, бригадага чаа 4 тракторну болгаш өске-даа техника аймаан берген. Ам ында чаа бригадир Борис Сат ажылдап эгелээнден бээр байдал шуут өскерилген-дир дээрзин Чазак Баштыңы демдеглээн. Механизаторлар чурттаар бажыңны септеп кылгап, оларның удуур-чыдар черлерин белеткээн. Аъш-чем чедер. А шаңның иштн кедергей арыг-силиг болгаш ында дериг-херекселдер ажылдап эгелээн. Бок аразынче киир октапкан, сандап үнген «ГАЗ-53»-түң моторун кылгаш, суг сордурар насозун дерээш, ам шөлдерже сугну сөөртүп турар. Ында Улуг-Хемниң Хайыракан суурдан 6 комбайн 2800 гектар черниң кызыл-тазын кестирип эгелей берген. Таңдының тараажыларынга Улуг-Хемниң өске ажыл-агыйларындан дуза ам-даа келир.

Маңаа база бир чугаалап каар чүве чүл дизе, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң төп шаңында 120 тонна хире чаагай морковь саттынмайн чыдып турар. Кол чылдагааны — эртээ улуг дээш садыг черлери албайн турар. Ынчангаш ол морковьту кожууннарның ажыл-агыйларынга, эмнелге, уруглар албан черлеринге, садыг-магазиннерге дүрген саарып чорутпас болза, шынары баксырап, үрелиринин кырында келген.

Кожууннуң ажыл-агыйларының удуртукчулары кывар-чаар чүүлдерни удур тыптынып, бо талазы-биле туруушкуннуг чорукту болдурбайн турар. Кааң аяс хүннерни ажыглап, чоокку хүннерде дүжүт ажаалдазын дүрген доозар дээш таңдыжыларның хемчеглерни ап турары моон илдең-дир.

— Мен силерге айтыышкын бээр дээш эвес, а дүжүттү дүрген ажаап алыр талазы-биле сүмележир дээш келген мен. Үе-шаг нарын-берге-даа болза, бис ону ажып эртип шыдаар ужурлуг бис — деп, Президент Кызылче аъттанып тура чугаалаан.

• • •

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызылга кежээ орай келгеш, Чазак кежигүннерин чыггаш, хурал эрттирген. Аңаа ол Таңды кожуунда дүжүт ажаалдазының чоруп турарының дугайында дыңнадыгны кылган соонда, республикада кывар-чаар материалдарның курлавырының болгаш ооң киир сөөртүлгезиниң дугайында шыңгыы айтырыгны чугаалашкан.

Чамдык кожууннарда солярканың болгаш бензинниң чедишпезинден дүжүт ажаалдазы, мал чеминиң белеткели саадап турарын айыткан. Республикаже кывар-чаар чүүлдерниң долузу-биле келбейн турарының бир кол чылдагааны — күскү дүжүт ажаалдазынга чарыгдазын дээш Россия Федерациязындан чоруткан акша-төгериктиң шын эвес угланыышкынныг чарыгдаттынып турары болуп турар. Ол дээш Чазактың чамдык харыысалгалыг ажылдакчыларынга Президент шыңгыы айыткаш, бо хүннерде Тываже кывар-чаар чүүлдерни дүрген киир сөөртүрүнүң талазы-биле немелде хемчеглер алырын дааскан.

Оон аңгыда, Абакан—Буйба — Кызыл аразында орук харылзаазын доктаамал хылап, орук-чирикти ажылчын байдалга тургузар талазы-биле тускай бөлүктүң болгаш Кызыл хоорайның чылыдылгазының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Виктор КАРА-САЛ.

БИР АЙ ХУУСАА БЕРГЕН

Таңды кожууннуң социал камгалал килдизиниң ажылының дугайында айтырыгны кожуун чагыргазының коллегия хуралынга чугаалажып көрген. Ол айтырыгны кол-ла тургузуп келген чылдагааны мындыг: Балгазын, Сой суурларның чонунга пенсия үлеп бээр кассирлер Мансур Матисович, Любовь Васильевна Гарибмамедовтар август айның пенсия акшазы 35,5 млн. рубльди алгаш, пенсионерлерге үлеп бербейн өскээр ажыглааннар.

Тодаргайлаарга 14 млн. рубльди мүн-не эгидип берген, а арткан акша-биле Бии-Хем кожууннуң хереглекчилер ниитилелинден үлетпүр бараанн арын садып алгаш, ону садып саарар деп планнап турганнар. Ол бараанн арны пенсия үлээр биче бүдүрүлге чери боттарында ап алган. Ам ону садып саарып, арткан акшаларны дуглаарын кызыдып турарлар.

Ук биче бүдүрүлгени тургузуп алыры-биле айтырыгны 1991 чылдың декабрь айдан эгелеп-ле, Вахтиар Мамедов дээрзи кожууннуң социал камгалал килдизинге каш-даа катап тургузуп келген. А социал камгалал килдизи ол айтырыгны өөренип көрүп, элээн озалдады-даа болза, биче бүдүрүлгени ажыткан.

Биче бүдүрүлгениң тургустунуп келген база бир чылдагааны мындыг болган. Мооң мурнунда кожуунда харылзаа белдири пенсияларны үлеп берип турда, канчаар-даа аажок хөй четпестер турган. Өй-шаанда пенсияларны үлеп бербес, пенсионерлер үзүк-соксаал чок оочурга үргүлчү туруп келгеннер. Ол ышкаш почтальоннар бажыңнарынга акша чедирбейн бээр хамаанчок, каржы-хажагай чоруун көргүзүп, пенсионерлерни тоомчага албайн баар таварылгалар хөй турган.

Ынчан харылзаа белдиринин даргазы турган Нурсат дээрзи аай-дедир санаашкыннар кылырындан үргүлчү ойталап, килдистиң ажылынга дыка шаптыктарны ужураштырып келген. Адактың соонда ол мынча деп харыылаан: — «Меңээ шаптыктыг чүве-дир, пенсионерлериңерни боттарыңар-ла билип көрүңер» — дээш, Бай-Хаактың пенсионерлериниң акша төлээр документилерин чоргузупкан болган. Ынчангаш социал камгалал килдизи биче бүдүрүлгени ажыдар ужурга таварышканы ол.

Биче бүдүрүлге чери ажылдап келген үезиниң дургузунда эки ажылдап турганын килдистиң эргелекчизи Галина Кызыловна Араптан илеткелинге айыткан. Биче бүдүрүлге ажылдап эгелээн соонда пенсионерлерниң талазындан чаңгыс-даа негелде, хомудал кирбээн. Пенсияны үргүлчү өй-шаанда бажыңнарынга чедирип берип келген. Күрүне банкызынга ындаа-хаая акша үзүктелип бээр таварылгаларда Бай-Хаактың пенсионерлери бир неделя хире үеде пенсия албайн баар таварылгалар турганы шын.

Ол ышкаш биче бүдүрүлге ажыттынган үезинде пенсионерлерге чиик өртек-биле аъш-чем аймаан база садыглап турган. 72 пенсионерлерге материалдыг дузаламчы кылдыр 740 муң рубльди чарыгдааннар. Кожууннуң инвалидтер ниитилелинге 345 муң рубльди база шилчидип берген. Пенсионерлерниң чагыгларын ёзугаар чиик өртектиг үлетпүр база аъш-чем бараанн арын үргүлчү эккеп берип турган.

Ниитизи-биле кожуунда пенсия, пособие алыр 3698 улус бар. Килдиске чүгле сентябрь айда безин 247 билдиришкиннер кирген. Ол чүге ынчап сарганыл дээрге, Борис Ельцинниң Чарлыын ёзугаар Соңгу чүкке деңнээни-биле пенсионерлерниң саны көвүдеп турары ол. Биче бүдүрүлге чери 2726 пенсионерлерге акша-төгерикти бажыңнарынга чедирип берип, а 972 кижилерге ажаалга банкызын таварыштыр берип келген.

Коллегия хуралынга Бай-Хаактың почта салбырының начальниги Елизавета Михайловна Куулар база катап харылзаа салбырынга пенсионерлерниң акшазын үлээрин дамчыдып бээрин дилег кылган. Ынчалза-даа ам база катап эрткен үеде ышкаш бергедээшкиннерниң эгелеп келириниң талазы-биле магадылал чок. Ынчангаш катап харылзаа белдиринге ол ажылды бээр дугайында айтырыг анаа-ла эстип калган.

Мамедовтуң биче бүдүрүлгези дүшкенин барымдаалааш, социал камгалал килдизинге пенсия үлээр бичии килдис ажыдар кылдыр бир ай иштинде хуусаа берген.

Савый-оол ООРЖАК.

КАНДИДАТТАР ДЕПШИДИЛГЕЗИ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) үнген депутаттарының орнунга депутаттар соңгулдаларын бо чылдың ноябрь 20-де, воскресеньеде эрттирерин Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы шиитпирлээн. ТР-ниң Дээди Хуралынга депутаттар соңгулдаларын чорудар Сарыг-Септиң Чөөн №-12, Каа-Хемниң № 13, Тес-Хемниң № 21, Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округтарында депутаттарга кандидаттарны депшидип турар.

Тес-Хемниң № 21 соңгулда округундан ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат кылдыр кожууннуң үндүрүг инспекциязының начальниги Тамара Доңгак, кожуун эмнелгезиниң эмчизи Кушкаш Самбуу, Самагалдай суму чагыргазының даргазы Галина Хоз-оол депшиттирген.

Улуг-Хемниң № 24 соңгулда округундан ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат кылдыр Арыг-Үзүү суурнуң чурттакчыларының хуралындан ында ажылчын кооперациязының баштаар чериниң даргазы Чаш-оол Айыр-Санаа депшиттирген.

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Септиң Чөөн № 12 соңгулда округундан ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат кылдыр Тыва Республиканың күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальнигиниң оралакчызы Дозур-оол Тинмейниң Дерзиг-Аксы суурнуң чурттакчы чонунуң хуралындан депшиткен.

Соңгулдалар округтарында депутаттарга кандидаттар депшидилгези уламчылап турар.

Дүвүренчиг медээ

«ОТ ЧОКТА, ЧЕМ ЧОКТАН ДОРА»

Шаанда улус ынчаар чугаалажып оргулаарын дыңнаан мен. Шынап-ла, чеже-даа арыг-силиг болза, от одабаан бажың айгадаң, бир-ле ындыг додугур, аш шинчилиг көстүр ышкажыгай.

«...Шоодайлар, демир-хууңнар туткулаан, одаар хөмүрдаш чок Кызыл-Хая суурнуң чурттакчылары школаның болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының хөмүрүн чырык хүндүс ажыы-биле дажыглап турар...» Бо дээрге эрткен 1993 чылда бистиң суурга одаар хөмүрдаш үзүлген үени көргүскен тыва радионуң корреспондентизи Лидия Иргиттиң «Черликсээн суур» деп материалындан одуруглар-дыр. Ындыг турганы шын. Ону ол-ла организацияларның удуртукчулары билир-даа болза, ыттаппас чүве. Ам канчаар деп? Амы-тынга халдап келген «чоктап» эрткен чүве бар эвес.

Бо чылын база ынчап баар хевирлиг. Бо суурнуң одаар хөмүрүн харыылап тура: Бичии-Уруг Ким деп кижи бар. Чай ортузундан бээр-ле ол кижи меңээ: «Черле ат болду, бо чылын база хөмүрге бергедээр боор бис. Чүге дизе, бо суурда чүгле кижи эмнелгезинден аңгы хөмүрдаш уургайы-биле керээ чарган чаңгыс-даа организация чок. хуу чонга мээң сөөртүп келген хөмүрүмнү чагырга чери организацияларга хуваап бээр улус тур бо. Ам черле канчаар-даа аайын тыппас мен, мону черле солунче бижип көр, Хертек, ийи-чаңгыс бижиглээр ийик сен чоп» — деп чугаалап келген кижи.

Мен тургаш: «Далажып чоорул ону, оол, ам-даа үе бар-дыр, бо черниң-даа, төптүң-даа эрге-чагырга улузу билип-ле тур ыйнаан, элекэргип солунче бижээш чоор бис» — деп эрттирип каан турдум. Ам черле бижиивестиң аргазы чок болу берди. Амыдырал албадап келди.

Хөөкүй Ким келген хөмүрдашты хериминиң иштинге дүжүрүп алган, 1 азы чартык тоннадап-даа бооп-ле турар-дыр. Эң хомуданчыг чүве — чалгаа, чүве тоовас удуртукчулар керээ чарбайн, хуу чонга келген хөмүрнү чаржалажырга дыка эпчок, харын-даа ыят чок херектир-ле.

Чамдык чолаачылар бээр эккээр ужурлуг хөмүрнү Мугур-Аксыга азы мырыңай Хандагайтыга суг төп берипкеш, чапа берген боор-дур.

Шын харын: бистиң Кызыл-Хая суур кыдыг-кызыгаар, бедик, кадыр даглар, сыннар аразында чыдар, Тываның мурнуу-барыын чүгүнде Моол биле Алтайның аразынче шенектелип кире берген, баар-чедери берге, ырак булуң деп чүвени чон билир. Ынчангаш чолаачылар чаъс, харга таваржып, түрең, түвексингеш, четпейн баар хевирлиг. Ындыг-даа болза мында оларны четтикпейн манап турар хөй чон бар деп чүвени медерел билзе эки-дир ийин.

Кызыл-Хая суур шаа-биле улуг суур. Бүдүрүлге, албан организациялар, мында өске-даа суурларда ышкаш (турза чогуур школа, эмнелге, клуб, садыг дээш өске-даа социал-культураның одаглары дээрим ол) шупту бар. Хөмүр-даш оода чүгле суур улузунга четчип турар болза, ол безин эки-дир ийин. А көдээде хөөкүй чон өдек-кержең одап, өзек кылдыр хемдеп талдаар чон-на болгай. Ам-даа колдуунда ындыг. Ийи-чаңгыс шыдал-быра кирип, балдыр дыңзып, машина-балгаттыг апарган араттар хөмүрнү садып алыр-дыр.

Чүү деп чүү дээрил аан, бир эвес улуг Россияга чижеглей бодаарга, Тываның санынга Мөген-Бүрең дээрге Чукотка азы Колыма ышкаш ырак чер-дир ийин. Оода бо октябрь айның төпчүзүнге чедир хөмүр-дашты четче сөөртпес чүве болза, халап болур дей берди. Ол шуут келбейн тур дээр болза, ыңгүл болу бээр, а кээп турары анаа-ла «дамдылап» турар чүве-дир ийин.

Бистиң сумунуң чагырыкчылары, мен бодап көөрүмге, эмин эрттир кем чок, ылбай улус-тур бо. Организациязы, ында ажылдап турар улузу дээш сагыш салбас. одаар одун безин баш удур керээ-хемчээп чарып, дүжүртүп ап шыдавас, удуртукчуларга «тыынмазы» ол улус ыннаан бо.

Ам байдал мынчап барганда, тус черниң чагыргазы одаар от хандырылгазын организастап шыдавас чүве болза, чаңгыс идегел кожууннуң, республиканың чагыргаларында апарган-дыр деп бодаар мен. Мөңгүн-Тайгага дузалаар дугайында Чазактың тускай доктаал-шиитпири-даа бар-ла болгай.

Кызыл-Хая сумузунуң девискээринде Тыва Республиканың 1500 ажыг чаштардан кырганнарга чедир хамаатылары чурттап турар деп чүвени болгаап көрүңер, удуртукчулар.

Бисте газ чок, чырык чүгле эртен, кежээ бичии када кывар. Өске-даа четпестерни маңаа төөгүп канчаар ону, оода-ла чүгле одаар хөмүрдаш-биле хандырылга эки болза! Чаңгыс черде тырлып алган сууржуң улуска эң берге чүве — одаар чүүл. Быдаргай хуу арат-фермерлер чораан болза, турлаг-хонажы-даа болза оъттуг, суглуг, ыяштыг тургай-ла бис. Бистиң бо дилээвисти республика деңнелинге база катап көрүп (мурнунда база көрүп турган) боттуг дузалап көргүзерин дилеп тур бис.

Оттулар чүүл чок хөй улустуң мурнундан

Херлин ХЕРТЕК.

Завод директору чугаалап тур

САРЖААВЫС КӨВЕЙ, ОНУ САДАР ЧЕР ЧОК

Шагаан-Арыгның саржаг заводу эрткен чылдың бирги чартыынга чедир орулгалыг бүдүрүлгелерниң санынга кирип турган. Ооң коллективи бичии-даа болза ажылынга кызымак, найыралдыг, чаңгыс өг-бүле дег улус. Хып дээн аныяктардан эгелээш, күш-ажылдың хоочуннарынга чедир кымнарны чок дээр. Шагаан-Арыгга саржаг заводу тургустунары билек, бухгалтерлеп эгелээш, ам-даа ажылдавышаан бистиң эң улуг назылыг хоочунувус В. И. Хисматулина, механик В. И. Буяпкин, одакчы Н. М. Уйнукпан, мастер Лариса Хавак, лаборант Алёна Иргит болгаш өскелериниң-даа үлегерлиг күш-ажылын кижи бактаар арга чок.

Заводтуң бүдүрүп турар продукциязы бүрүнү-биле ажыглаттынып турар. Ону артынчы чок бүдүрүлге дээр. Шынап-ла, бистер сүттү хүлээп алгаш, ону саржаг, сметана, ээжегей, тырткан сүт кылып кааптар бис. Өскээр төктүп-чайлып чыдар чүве чок.

Чайгы үелерде ажылывыстың хемчээли улгадыр. Хүнде 4-5 тонна сүттү сайзырадыр апаар. Сентябрь айның ийиги чартыындан эгелеп кээп турар сүттүң хемчээли кызырлып эгеледи. Ол бистен хамаарышпас дээрзи билдингир.

Эрткен чылдың ийиги чартыындан эгелеп элеп-түреп, өре-ширеже чуглуп кирдивис. Бо мен бодап турарымга, кара өжегээр кылдынган хире. Кожуунда коммерциялыг банк чээли алырга хуузун хенертен талыйты өстүрүп эгелээн. 1993 чылдың декабрьда-ла 213 хуу чедирди. Кожазы харам калай бир рубльга чегдиргеш, ийи рубль 13 көпеек негээни-биле дөмей. Каттырынчыг-даа. Ындыг кожаны кандыг кожам дээрил?!

Ооң-биле чергелештир янзы-бүрү үндүрүглер көвүдээн. Ам оларның саны он сес четкен болдур ийин. Санап орарывыска, бичии киирип алган орулгавыстың 70-80 хуузу ынаар баар чорду. «Ашак болгаш адыг» деп тоолда-ла кара олчаан. Бүдүрүлгениң калбартырынга, чаа дериг-херекселдер садып алырынга, ажылчыннарның амыдырал деңнелин бедидеринге акша-төгерик шуут артпас.

Бо хүннерде банкыда узун, кыска хуусаалыг чээлилеривис, совхозтарга бээр өревис 155 миллион рубль четкен. Ону дуглаптар аргавыс амдызында чок деп дорт чугаалаар апаар. Чүге дээрге бүдүрген продукциявыс өлүг капитал апарган чыдып турар. Он сес тонна ак-саржаавыс —складта. Өртек-үнези улуг боорга кым-даа албайн турар.

Бот-үнениң өскени база-ла боттарывыста болбас ийикпе. Совхозтар биске бир литр сүттү 350 рубльге садып турар, а бистиң сайзыраткан сүдүвүстүң бот-үнези литрде 500 рубль апаар. Электри энергиязы, изиг, соок сугну ажыглааны дээш немелделер-ле көвей. Ынчангаш өртек-үнениң өзүп турары ол-дур.

Улуг-Хем райпозу чеди миллион рубль өрезин биске төлеп бээр болза, складта чыдар саржаавысты сайгарыптар болзувусса өре-ширеден уштунуп үне берип база болур бис. Бир-тээ, бүдүрүлгелер бот-боттарының аразында санажып чадажы берген бо үеде дорт харылзажып, орнажып-солчуп чүге болбас деп. Бис күзелдиивис биле совхозтарны белен саржаг-биле хандырып болур бис.

Бергелерни ажып эртериниң оруктары бар деп бодаар мен. Кол чүүл—рыноктуг экономиканың хоойлуларын сагыыры. Ынчалза-даа бистер ооң шуут кыдыы-биле чоруп турарывыс хомуданчыг. Көрүнер даан: амдыгаа чедир бичии заводувусту хуужудуп албадывыс. Акционерлиг ниитилел тургузар дугайында чугаа агаарда чоруп турар. Ону дүргедедири боттарывыстан хамааржырын билип турар бис. Улуг-Хем кожууң чагыргазы, хамаарылгалыг ямывыс деткимче көргүспес болза база хоржок хире.

Шагаан-Арыгның саржаг заводу соңдаарта орулгалыг, хөгжүлделиг бүдүрүлге болу бээр дээрзинге бүзүрелим улуг. Чүге дээрге, чаа завод база тудуп турар болгай бис. Аңаа чүгле Улуг-Хем кожууннуң эвес, а харын өске-даа кожууннарның база Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының сагган артыкшылдыг сүдүн хүлээп ап, сайзырадып берип болур бис. Ол дээрге акционерлиг ниитилелге хамааржыр, амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандыртынган чаа бүдүрүлге болур. Чаа заводту келир чылын ажыглалга киирер дээш боттуг хемчеглерни ап турарывыстың ужуру ында.

Сергей ДОРЖУ.
Заводтуң директору.

Акционер ниитилелде

БУЯННЫГЛАР ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУН

Рыноктуң бо берге үезинде кандыг-даа бергелерге таваржып турар-дыр бис. Каяа-даа баарга, кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээр дээрге чаңгыс-ла дорт үзер, шаптыктаар чүве — акша-ла болгай. Акшалыг болзуңза, алыр сен, акша чок болзуңза — сээн-биле чугаа кылырын күзээр кижи ховар-ла болдур ийин. Ынчалза-даа чымчак сеткилдиг, кижилер дээш сагыш човап чоруур, оларга дузалаарынга белен кижилер амгы бо берге үеде безин эвээш эвес боор турарынга капчап черле чоргаарланмас боор. Ындыгларга чон илегээр, оларны деткиир дээрзинге сагыш-сеткилимниң ханызындан бүзүрээр мен.

«Тыва ойлсервис» акционер ниитилел тургустунганда ындыг үр болбаан —чыл безин четпээн. Ынчалза-даа ол ниитилелдиң чоңга чедирип турар буянныг ачы-дузазын ажыглап, аңаа чылыг сөстерни өргүп чоруурларының саны доктаамал өзүп турарынга кижи магадаар. Ылаңгыя ол акционер ниитилелдиң чиңгине директору Владимир Васильевич Содунамның чоңга дуза чедирер талазы-биле кылып чорудуп турар ажылын каксы-даа болза маңаа чугаалап, өөрүп четтиришкинниң сөстерин сөннээр бодаан мен.

Бо акционер ниитилелдиң кылып турар кол ажылдарының бирээзи — колхозтарга, совхозтарга кывар-чаар материалдарны сөөртүп чедирип бээри. Ол харысалгалыг ажылын В. В. Содунамның удурткан коллективи чедиишкиннииг кылып турар деп маңаа чугаалазымза черле частырыг болбас боор. Ол коллективтиң ажыл-агыйларга экпеп берип турар бензининиң өртээ безин күрүне өртээнден чиик болуп турары ооң хереглекчилеринге дыка ажыктыг дээрзин билбес кижи кайда боор.

Бистиң «Тиилелге» совхоз тараалаң ажыл-агыйларның бирээзи болганда, ажаар ужурлуг тараавыс черле эвээш эвес. Ындыг болганда, ажаалда үезинде хөй-хөй машина-техникавыска кывар-чаар материалдар эвээш эвес хереглеттинери чугаажок. А совхозтуң акша талазы-биле байдалы база кошкак —ынчаа хөй кывар-чаар материалдарны ол дораан-на садып алыр арга-шинээвис чок болганындан мунчулуп пат болдувус. Ынчалза-даа «Ойлсервис» акционер ниитилелдиң удуртукчулары биске улуг дузаны чедирип, 25-30 миллион рубль түңге кывар-чаар материалдарны чегдирди. Ол ниитилелдиң коллективи чүгле бистиң совхозка эвес, а республиканың 11 ажыл-агыйларынга бензинни болгаш өске-даа кывар-чаар материалдарны сөөртүп чедирип турар-дыр. Оларның ажылынга совхозтарның талазындан хомудал чок —чогуур үезинде үзүктел чокка хандырып турарынга олар өөрүп, макталдың сөстерин чугаалап турарлар боллу. Кывар-чаар материалдарны туда төлептер акшазы чок болза, олар 1 ай хуусаала бензинни чегдиришкинге берип турары ажыл-агыйларга улуг дуза болуп турарын маңаа чугаалаза артык эвес боор.

Чоңга ачы-дуза чедирип чоруур бо акционер ниитилелдиң коллективи кывар-чаар материалдарны Омскиниң, Ангарскиниң болгаш Канскиниң нефть продуктуларын бүдүрүп үндүрүп турар заводтарындан дорт чагыг-биле ап, олар-биле кээрээлиг ажылдап турар. Бо коллективтен өске ындыг ажылды кылып турар коллективтер бар-даа болза, олар кывар-чаар материалдарын чүгле туда акшага садып турар болгай. Ынчангаш В. В. Содунамның удуртканы «Ойлсервис» акционер ниитилелдиң коллективиниң кежигүннеринге тиилелгежилерниң өөрүп четтиришкинин «Шын» солунну дамчыштыр илередир бодаан кижи мен. Ындыглар хөй-ле болзунам!

Александр БАЛЧЫР.
«Тиилелге» совхозтуң кол инженери.

КААЙЛЫ ЧЕРИ КЫМНЫҢ ХАЙГААРАЛЫНДАЛ?

Император Наполеонга Англия эң-не хөңнү чок дайзын чурт чораанын билир бис. Англияны ийи дискек кырынга сөгүртүп алыр дээш император англичаннарны бодунуң девискээринден үндүр сывыртап, оларның ортулуктарын эжелеп ап-даа кээрге, чүү-даа бүтпес, ооң планнары көңгүс боттанмас бооп келген. Ол ышкаш сан-түң чок шериглер ышкаш кызыгаар эртип, садыг-наймаа кылыр контрабандистер императорнуң кандыг-даа быжыглаашкыннарын үреп кирип, ооң кандыг-даа күженишкиннерин херекке албайн келгеннер! Ынчап кээрге, Ла-Манш өлүүнүң өөжүнүң кайы-даа талазындан харап кээрге, Наполеоннуң демисели аштырышкын-биле доозулган болгаш ооң аштырышкыны база чамдык чедиишкиннери-даа контрабандистерге хамааржыр мындыг.

Ынчап кээрге контрабандистерниң күрүнге айтырыгларынга хамааржыр херээ-ле хөй боор турар-дыр. Контрабанда күрүнениң күжүн суларадырынга азы чамдык таварылгада ооң күчү-күжүн немеп, салдарлыг чүүлдерин база кылып болур-дур. Ынчангаш күскени моортайның тудуп чиири дег, контрабанда-биле демиселге каайлы чери деп албан чери бар.

Каайлы чери... Сагышка алдарлыг кызыгааржы Карацупа бодунуң шынчы бердинген Индузунуң туманналчак овур-хевири кирер, азы лермонтовчу, байрончу бодалдар-даа сагышка киргилээр, чок болза ананас, бананнарның Сибирьден ыраагы дег бодалдар кижи бажынга киргилээр.

Ынчалза-даа чамдыкта баштайгы ынакшылдың мегечи болуру дег, каайлы чери база ынчалдыр сагындырар. А херек кырында кандыг-даа шимээн-дааш чокка каайлы чери соок суглуг Енисейниң, дүрген агымныг Абакан хемнерниң эриктеринде турумчуй берген турар.

1993 чылда Россияның Чазааның шиитпири-биле Абаканда, Кызылда Хакасия биле Тываның девискээрлеринде элээн каш даамылдарлыг каайлы черлери тургустунгулаан.

«Ындыктыг чер куруг турбас» дижир. Чамдыкта каайлы албан чери багай сагыштап ыравас КАК черинде сагындырар, чүге дизе ооң ажыл-херээнде КАК-тың ажыл-херээ ышкаш, дүрген, оперативтиг ажылдаар аргаларның эргелерин берген болуп турар болгаш бүгү-ле эргелер база КАК-тың ажыл-херек чорудулгазындан укталып турар. Ооң ажылы чүден укталып, чүнүң түңнелдеринден болуп турарыл? Кол-ла чүве — амыдыралдың кол дөзүн камгалаар херекке серемчилелдиг турары. Чүден? Аңаа-ла амыдыралчы ёзу-биле — күрүнениң сонуургалдарын камгалаары.

Амгы үеде кижи бүрүзү билир, янзы-бүрү турисчи-коммерсантыларның бистиң чуртувусче шургуп кирип турары ышкаш, бистиң талавыстан база янзы-бүрү фирмаларның даштыкылар-биле садыглажыры көвүдеп турар. Аян-чорукчу бүрүзү дүжүнде бодунуң ынак төрээн чуртундан кандыг-ла-бир бараанын садып олурарын дүжеп көрүп орар. Ындыг чоруктар алыксак-чиксек фирмаларны чугаалаваска-ла болуп турар. Бир-тээ, ындыг байдал тургуступ турар болгаш бар болганда, үндүр-киир сөөртүр чүүктерни хынаарының, истээриниң органы тургустунуп келир. Ындыг орган чок болур чүве болза, кайын дүрүмге, чурумга таарыжып деп.

Каайлының ажыл-херээ уттундурбас үнтер Пришибеевтиң «туткан соонда черле салбас!» дээни дег, чагыы-биле кызыгаарлаттынмас-ла болгай. Каайлы чери чүс-чүс миллиард акша орулгазын күрүнеже киирип турар.

Даштыкыже үндүр садар чөпшээрелдиг бараанарны каайлы чери ылап-ла хынап көрген турарын утпаалыңар. А кыйывыс-биле хыпалда чокка эртип турар бараан-нар дээрге-ле, контрабанда-дыр. Кулаан кызып алгаш, каайлыжылар болгаш өске-даа шак ындыг күрүне органнарын олуртур мегелеп чаңчыккан «кызымак» контрабандистер хоругдал бажыңнарының эжиин ажыдып, харын-даа оларже кирериниң аргаларын тып ап болур. Мону чугаалап оргаш, амгы үеде Абаканның транспорт прокуратуразы Тыва Республиканың беш хамаатызының Россия биле Моол кызыгаарынга контрабанда кылганының херээн истеп чоруп турарын чугаалаксадым.

База... Тывада, Хакасияда болгаш Красноярск крайның чоок-кавы районнарының каайлы черлериниң ажыл-херээниң хайгааралын, хынаалдазын Абаканның транспорт прокуратуразы чорудуп турар, ынчангаш ук каайлы черлериниң ажылының дугайында бүгү-ле хомудалдарны, айтырыгларны бистиң прокуратура черинде айтырып, олче бижип болур силер.

Виктор МУРЗИН.
1-ги класстың юризи. Абаканның транспорт прокурорунуң улуг дузалакчызы.

БОТ ИЕЛЕР БОДАНЗЫННАР

Ие кижи дег хүндүткелдиг, аас-кежиктиг кижи ховар боор деп чугаалажыр. Аңаа кым-даа удурланмас, чүгле чөпшээрежир дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчалза-даа бот иелер деп кижилерге ол хамаарышпас деп бодаар мен. Чүге дээрге ажы-төлүп чааскаан азырап орар кижи капчап аас-кежиктигге хамааржыр деп? «Чартык» өскүс уруг азырап, хилиичектенип орар хөөкүй ышкажыл!

Амыдыралга чүү-даа таваржыр. Чааскаан чоруур эвес, ооңда чаңгыс уругдан божуп алгаш, азырап аайн дээш, бот-ие апарган херээжен кижиниң кым-даа шоотпас дээрзи база билдингир. Коммунистиг совет чазак-даа үезинде, амгы берге байдалдарда-даа эрге-чагыргалар ие-чашты камгалаарының бүгү-ле арга-хемчеглерин ап турар болгай.

Ажылым аайы-биле бот иелерге дузалаар ужур меңээ таварышты. Улуг-Хем кожууңда шак ындыг иелерниң саны ам 1313 четкен. Чыл келген тудум ол сан-чурагай өзүп турары дүвүренчиг. Ооң-биле чергелештир чылдың чыгы божуур, уругларының дузаламчы акшазы-биле мөлдүккалдык чурттап орар бот иелер база бар.

Чамдык бот иелер шуут бажын дергилеп барган. Уруг-дарыын төрелдеринге, азы ада-иезинге каапкаш, тояап арагалап чоруурлар. Оларның адып амдызында алавас бодай-дыр мен. Билинзиннер. Моон соңгаар уламчылаар болза, ие эргезин бир-ле дугаар казыдар улус ол. Чамдыктары кончуг кажар база болгулаар. Ашаа-биле кады чурттап оргаш-ла, төрээч төлүп адазы чок кылдыр бижидип аар. Ындыглар чүгле күрүне мегелеп, уруглар акшазы алтарын бодап чоруурлар. Ону биле-тура чамдык чагырга даргалары төрүттүнген дугайында херечилелдерни бижип берип турары канчап-даа таарышпас.

Бичии чаштар өзүп, угаан кирип, улуг кижилер апаар болгай. Адалыг уругларга алааргап: — Ачавыс кайыл, чүге чажырып турар сен?— деп авазындан негей бээр таварылгалар тургулаар. Сурас уругнуң иези аңаа кандыг харыы берип шыдаарыл?! Арны-бажы кызып, ыядырдан башка.

Ашактыг иелер дулгуяк артып каар таварылгалар база тургулаар. Олар социал хандырылга килдизинге келгеш, уругларынга өскүстер пенсиязы кылдыртып аары-биле кээр ужурга таваржыр. Маңаа бот ие хомудап артып каар апаар. Чүге дээрге уругларының адазы-биле бадылапчып албаан-дыр.

Алыксак-чиксек чорук амы-тынга халдаар деп үлегер домак бар. Чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга Н. дээр бот ие бешки уругну божуур дээш эмнелгеге барган. Эмчилер иениң кадыының кошкаан билгеш, уруун дүжүртүп каапарын сүмелээннер. Пособиезин алыр мен дээш, демгизи чөпшээрешпейн барган. Үези кээрге божааш, амы-тынындан чарылган болгай. Ажы-төлү шуут өскүс калды. Ол хөөкүйлерни ажаап-тежээп шаг-даа болдузун. Болавыңар, бот иелер деп сүмелекседим.

Елизавета ДАМБА.
Социал камгалал фондузунуң инспектору.

Эки кижилер дугайында

МАЛЧЫННАЙ БЕРГЕННЕР

Зоя биле Михаил Бабыкайлар Кызыл кожууңда Баян-Кол суурга өг-бүле тутканнар. Ооң бээр ам чээрби беш чыл ажа берген. Өгнүң херээжен ээзи —эмчи, а Михаил — механик. Ол баштай Терлиг-Хаяның мөңгүн суу болбаазырадыр черинге дежурный механик боop ажылдап турган. Өглениринин мурнунда-ла Каа-Хем суурга «Сельхозтехника» чолаачылар курузун база доозуп алган турган. Билиг чедип алырын ол ооң-биле кызыгаарлаваан. Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң механизация салбырын база доозуп алган. Ооң бээр-ле Михаил Бабыкай «Х Улуг хурал» совхоз колхоз турда-ла машиналы башкарып, Дөргүн, Ак-Хая, Ак-Даш, Кызыл-Чыраа, Берт-Даг, Улуг-Хемниң оң, солагай талазы-биле та чеже-чеже тонна чүъктү, мал чемин сөөрткен кижи. Тайгадан токпак-ыяш сөөртүп турган үелери база бар.

Алызындан черле ажылчыр кижи болгаш, ажылчып бичии суур — Терлиг-Хаяга ажылдап, чурттай берген. А Зоя Бай-Караевна Терлиг-Хаяга эмчи эргелекчилеп ажылдай берген. Ооң бээр безин эвээш эвес үе эрткен. Хоочун ажылчыннарны солуптар аныяк чолаачылар көвүдээн. Ынчангаш өг-бүле сүмелешкеш, «Х Улуг хурал» совхозтуң өшкүзүн кадарып, малчыннай бергеннер. Малчыннааш, он чыл чеде бергеннер. Ол аразында үргүлчү-ле төрүүр өшкү кадарып келген. Чурттап олурар оран-савазы —Улуг-Кежиг чоогунда Ак-Даг деп черде. Чайын серин оъттуг Дөргүн деп черге чайлаар.

Өг-бүлениң хайгааралында бөгүнде 309 ангор өшкү бар. Бо чылын оларның көргүзүү эки болган, төрүүр 100 өшкүден 91 анайны камгалап алганнар. Эки ажылдаан диртип мактатканнар. Бабыкайлар ниитиниң малындан аңгыда, эвээш-биче-даа бол, хууда малын база тудуп олурарлар. Боду малдыг болбас болза, бо шагда берге дээрзин билирлер. Алыр шалың чогуур үезинде үнмес апарган амгы үеде ол безин аъш-чемге, өөренир ажы-төлдүг улуска деткимче-дир. Малчыннай берген бо өг-бүле дугайында мону чугаалаксаан кижи мен.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.

ӨГБЕЛЕРНИҢ ҮЛЕГЕРИ

Кыш-даа келген. Бистиң өгбелеривис узун кышка удур дыка-ла хынамчалыг белеткенирлер. Каш малының кажаа-хораазын чылыглаарындан, оларга сиген-ширбиил белеткээринден эрткеш, кыштап чиир тараазын тургайлап, саржаан, чөкпээн ыраннар долдур кудуп аар. Амгы шаг ышкаш, барба удуп алгаш үнгеш, садыгдан долдур саттынып алыр чүве кайда боор. Шупту чүвени боттары кызыл хол-биле кылып белеткеп алыр. Черниң кежии — айны, бесин казып, кадырып аар. Тайга тооруун чыггаш, сайгап аар.

Аң эъдин хеңмелеп аарга, часка чедир үрелбес боор чүве чораан. Бүгү-ле чүвениң өртек-үнези деңдии улаткан бо үеде өгбелеривистиң хынамчалыг, амыр-айбың чурттап чораан үезин кижи бо-ла сактып келир-дир. Аяска ей кылдыр адып алган аңының, боор чиген малының безин өдүн октавас чүве. Эм кылдыр ажыглаар.

Ам болза кышка удур белеткеп алыр аъш-чем четчир, элбек ышкажыл. Арга-арыгның, тайганың кадын, тооруун чыып, каттап варенье хайындырып шыгжап аарга безин магалыг-дыр. Мөөгүден, ногаа аймаан хойну дузап, үүжелеп ап болгай. Өгбелеривис уургайлап чораан тараазының орнунда картофель келгендир. Ону тарып, ажаап, аңмаарлап алырга кайы хире ийик. Ону ийиги хлеб дижиривис чөптүг.

Өгбелеривис үлегерин эдерип, ажыл-ишчи, кежээ, кашпагай, олутпай эвес чоруп, аъш-чемниң бар шаанче үүжелеп, кышка белеткенип алырывыс чүгле болувустан хамааржыр.

Сагаан-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Шагаан-Арыг хоорай.

Кижилер, оларның салым-хуулары

САГЫШ-СЕТКИЛГЕ ИСТИ АРТТЫРАР

Кижиниң төрээн чери, чурту эргим. Ол кайын эгелээрил? Төрүттүнген булуңундан, өзүп келген аал-оранындан, төрел-чонундан, агып чыдар хемнеринден, агаар-бойдузундан, арга-эзиминден, авазының өпей ырындан эгелээр дизе-частырыг эвес.

Үениң теви, амыдыралдың агым судалы чаңгыс черге турбас, ол шимчээшкинде, хөгжүлдеде база сайзыралда. Кижилерниң амыдыралы кады чурттап келген чону, суур-биле харылзаалыг. Чылдар эртер, кижилерниң пазы-хары база олар-биле катай кырыыр, ол үелери-биле сырый холбаалыг боор артар.

Ортумак школа доосkaш, төрээн суурумдан чорутканымдан бээр элээн үе эрткен. Өөредилге, өг-бүле база ажыл-агый аайы-биле республиканың районнарынга ажылдап, чурттап чораш, «Өске черге чоруп чораш, өөм ышкаш сакты бээр мен» — дигензиг. Төрээн суурумнуң овур-хевири, ооң чанында агып баткан, суур-биле атташ Баян-Кол хемимни, ооң ногаан, ортулуктарын, улуг күчүлүг Улуг-Хемни бодап, чоргаарал-биле сактып келир мен. Суурумнуң көктүг-шыктыг кудумчулары, эрги хевирниң чыкпак, бичии бажыңнары, а күскү үеде алдынналчак-сарыг апаргылаар тарымал тоорук тараан огородтары сагланнаан бо-ла бүгү бичии булуңчугаш чашкы, чалыы үелеримни сагыш-сеткилимге арттырып каан...

Суурнуң адын Баян-Кол деп адааны, ында чурттаан чонну Байкаралар дээни-даа анаа эвес. Баян-Кол суур-биле атташ черлер республиканың булуң бүрүзүнде бар чораан, ындыг-даа болза Баян-Колду ылап-ла чон «кызыл суглуг» деп ылгап чугаалажыр. Чайын чаъс-чайык үезинде Кызыл-Хаштың кызыл довураактыг суундан Баян-Кол хеминиң суу кыза бээр болгай. Ынчангаш өске чоннуң ылавылап адап турар ужуру-даа ында. «Баян-Кол» деп сөстү моол дылдан Бай-Хем, байлактыг хем дээр чораан.

Моолга туристеп чораш, Улан-Баатор хоорайның бир кудумчузунда «Баян-Кол» деп ресторан барын көрген мен, өөрүм-биле сонуургап барып, анаа чемненген-даа бис. Ынчангаш бо суурнуң ады база солун төөгүлүг дээрзин улуг назылыг өгбелер билир боор. Чаңгыс чер-чурттуум Клара Найжап башкының «Шын» солунунда үнген «Чурттаксанчыг Баян-Колум» деп эгелиг материалында Баян-Кол дугайында эки бижээнин номчаан мен.

Ол үеде суурувустуң ынчангы чурттакчы чону аңгы-аңгы нацияның улустары, интернационалчы суур турган. Улуг-бичии чурттакчылар ол үеде дыка эптиг, найыралдыг, кады чурттап, ажыл-агыйны деңге демниг кылчып чорааннар. Орус чондан билип алганы — ногаа тарыырын, хлеб быжырарын баянколчулар улам сайзырадып, орус чондан дудак чок кылдыр өөренип алганы амгы амыдыралдан көскү. Огород тарып, ажаап турда, суурнуң эр-херээжен улузун мактавас арга чок, олар аңаа дыка өөренген. Бажың бүрүзү чанында огородтуг, ногаалыг, картошкалыг. 50-60 чылдарда орус, тыва-даа чурттакчыларның бажыңнарында хлеб быжырар печкалар бар турган. Мээң сактырым, авам, угбаларым, чеңгелерим суглар дыка чаагай, чымчак, янзы-бүрү шаньги, сдобаларны, пирогтарны быжырып чораанын сактыр-дыр мен, оларның амдаңнын канчаар, бичии улус чип турда, чүгле арылдырар турган бис.

Школачы чылдар кижи бүрүзүнге эки, чаагай чүүлдерни арттырар. Ол чылдар — бистерге солун, хөглүг боол арткан. Ол үеде өөрениринде солун турган. Башкылар колдуу орус омак-сөөктүг, бистерге быжыг билигни бээр дээш, амыдыралдың оруунче белеткеп, бистерни чагып-сургап чорааннар. Ол дээш башкыларывыска четтирдивис дээр бис. Башкылар ол үеде өөреникчилер, ада-иебиле сырый харылзаалыг турган, бистерге ажыктыг, солун кежээлерни организастап, аңаа боттарывыс идепкейлиг киржир дээш кызар чораан бис. Пионер, комсомол, хөй-нийти ажылдарынга киржип, чай чок-даа турган болзувусса, өөредилгевисти утпайн, харын улам кызып өөренирин бодаар турдувус. Клазывыс найыралдыг турган. Тыва, орус, көрей, хакас оолдар, уруглар-биле кады өөренип турдувус. 10-гу класска элээн эвээжей берген бис, чүге дизе ол үеде чеди чыл школазын доозупкаш, училищеге, техникумнарже өөренип чоруп турганнар хөй. Школа дооскандан бээр үжен чыл ажа берген — үениң маңы дүрген-не-дир, сактырга чоокта чаа-даа ышкаш...

Чаңгыс классчыларывыс аразындан чонунга төлептиг ажыл-ижин бараалгадып чоруурлар эвээш эвес. Чаңгыс классчыларымдан оларны мактап адаары меңээ өөрүнчүг. «Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи» Кур-Чер суурда участок эмнелгезиниң улуг эмчизи Тоюнмаа Степановна Күжүгет, Кызылда божудулга бажыңында гинеколог эмчи Мария Михайловна Амыртаа, Тожуда фармацевт Диизеш Байкараевна Түмен-оол, башкылар Даваа Долаанович Даргын-оол, Эрес-оол Кыргысович Мендот, «Терлиг-Хая» биче бүдүрүлге чериниң ажылчыны Чопаа Байкараевич Дыртык, чолаачылар Владимир Георгиевич Анисимов, Юрий Чимип-Хо, Доржу Байкараевич Баданай, телемастер Николай Түлүшович Базыр болгаш оон-даа өскелер бар. Кижи бүрүзү ажыл, амыдыралының аайы-биле аңгы-аңгы хоорай, суурларда чурттап, ажылдап чоруур, хөй кезии кырган-ава, кырган-ача апаргылаан.

Суурувустуң артыы талазынга колхозтуң улуг ногаа огороду турган (амгы Молодежная кудумчузунуң девискээри ол). Чайгы дыштаныылга үезинде школачыларның хөй кезии аңаа ада-иелеринге дузалажып ажылдаар, а улуг классчылар ногаа гардан участок хүлээп алыр турган. Ону чайны өттүр ажаар, суггарар, а күзүн дүжүдүп дужаар. Ол үениң аныяк-өскени ажылга ынак кылдыр кижизиттинген, олар бичиизинден-не тура ада-иезиниң дузалакчылары боол өзерлер. Клазывыс уруглары хөй ногаа ажаап, мактадып-даа турдувус. Огород бригадирлеринге Ховалыг Бүрүнеевич Дүшкүн-оол, ооң соонда Байкара Клаевич Допчаа, үр үеде бригадирлеп ажылдаан хову бригадири Андрей Федорович Крыцин турган. Ол үеде колхозтуң картошказын ховуга шөл-шөлү-биле тарып каар, чайын богун аштаары-биле өг-бүлелерге 10-15 сотка кылдыр үлеп каар турган. Ону база чажам дивес, богун аштаар, арыглаар, бөлдүрер чүве болгай, оон бригадирге хүлээдир. Сиген кезилдезинге, арбуз ажаалдазынга класс-класс аайы-биле ажылдап турдувус.

Баян-Колдуң ховуларынга арбузтуң ынчан өзүп турганын кайгаар мен. Күзүн школага өөрени бээр бис, өөреникчилерни арбуз ажаалдазынга ылап киириштирер. Көөрге ховуда ногаан-көк апаргылаан чыткылаар чүве, артында-ла улуг-улуг. Бистер баштай чула чип-чип алгаш, оон ажаап кириптер бис, машина-машиназы-биле сөөртүр, складка киирер. Кызылче садары-биле чорудуп турган. Эки-ле үе турган-дыр ийин. Бо сөөлгү чылдарда «Х Улуг хурал» совхоз арбуз тараан, ооң дүжүдү эки болган, саткаш, орулга киирген деп черле дыңнаваан мен. Та чериниң баксыраан ол, та агрономнарның ажылының сулараан ол, билдинмес. Эки билирим 80 чылдарның эгезинде совхозка улуг агроном Чойган-оол Чимитович Моңгуш ажылдап турда, ынчан арбуз эки үнүп, ооң дүжүдүн садары-биле ол-бо чоок-кавы районнарже, Кызылче сөөртүп турганын эки билир мен. Ынчан ол үени сактып бижиири солун-даа, амгы аныяк-өскенге үлегер-чижек-даа болур ыйнаан.

Суурнуң ол үелерде сайзыралы, хөгжүлдези дээш колхозтуң ажыл-агыйын удуртуп, башкарып чораан хоочуннарны сактып бижиири — оларның ажы-төлүнге турасхаал, сактыышкын-даа боол артар болзун. Ол үеде колхозтуң даргаларынга ажылдап чорааннар: Федор Арсенович Филимонов, Артем Афанасьевич Дежнев, бистер доозуп турган үеде Максим Чаш-оолович Шогжал, көдээ Совет даргаларынга Биче-оол Тулушевич Самбуга, оон оон соонда Александр Сапдакович Хөпенчик олар ажылдап, ажыл-иш дээнде уйгу-дыш чок, тура-соруктуг, улуг-бичии чон база оларны кончуг хүндүлээр, дыңнаар чорааннар. Үстүнде адаан улуг назылыг хоочуннарывыс амгы үеге чедир чурттап шыдавааны хараадапчыг. Ам канчаар, назып мөңге эвес, кырыыр, оларның ажыл-ижин, чуртталгазын ажы-төлү, төрел чону уламчылаар болгай.

Баян-Кол Кызыл кожууннуң социал-экономика талазы-биле сайзырап хөгжээн, база бир улуг хөй чурттакчылыг суурларының бирээзи. Ында ортумак школа, участок эмнелгези, садыг-магазин, уруглар, культура, харылзаа албан черлери, ачы-дуза пунктузу дээн ышкаш организациялар бар. Амгы рынок үезинде ында арат ажыл-агыйлары, коммерция структуразының адырлары база органи застаттынып, чоннуң аъш-чем, бараан хандырылгазын экижидер орулга-биле ажылдап турар. Хууда ажыл-агыйы сайзыралын база багай эвес чоруткан.

Баян-Кол көдээ Соведи турган үеде чаагайжыдылга болгаш хамаатыларның хууда ажыл-агыйын эки сайзыратканы, быжыг корум-чурум дээш районга шапналдыг черни ээлеп, шаңнал-макталга-даа чедип турган. Ынчангы Совет даргаларынга Татьяна Андреевна Сандакова, ооң соонда Дмитрий Александрович Хөпенчик багай эвес ажылдап турдулар. Бо-ла эрткен болгаш амгы үе амыдыралдың арны, ооң изи боол артар ужурлуг деп бодаар мен.

Тывада база бир чараш чурттаксанчыг черлерниң бирээзи Баян-Кол суурумнуң база ооң кижилериниң дугайында материалымны доозуп тура, Клара Найжаптың «Баян-Колум» деп шүлүүнүң алды одуруу-биле доостум:

Кызыл-Хаштың довураандап
Кыза берген сууну көргеш,
«Кызыл суглуг Баян-Кол» деп
Кыйзы улус адай берген
Баян-Колум, Баян-Колум
Байкаралар чурту хемим.

Тамара ОНДАР.
Кызыл кожуун чагыргазының килдис эргелекчизи.

(Гонорарын солунга арттырдым).